

Исраилова Д.А.

КР УИАнын Ч.Айтматов ат.

Тил жана адабият институту

МАКАЛДАРДАГЫ АНТОНИМДЕРДИН ФОНЕТИКАЛЫК СТИЛИСТИКАСЫ

Кыргыз эл макалдары жөнөкөй жана кошмо сүйлөм түзүлүшүндө келип, ар кыл синтаксистик конструкцияларда, формаларда уюшулат. Алардын ичинде антонимдер аркылуу уюшулган кошмо сүйлөм түзүлүшүн-дөгү макалдар абдан кеңири учурайт:

1. **Жакшы болуу аста-аста,**
Жаман болуу бир паста.
2. **Адал эмгек нурдантат,**
Арам эмгек кырдантат.
3. **Бир конгон конок – жут,**
Эки конгон конок – кут.
4. **Бир жамандык, бир жакшы,**
Эгиз болуп бир келет.
Бир караңгы, бир жарык,
Түндөн кийин күн келет.
5. **Жашында берсин мээнетти,**
Карыганда берсин дөөлөттү.
6. **Актын иши оңолот,**
Каранын иши кор болот.
7. **Кеп тыңшаган чечен болот,**
Сөз укпаган бечел болот.
8. **Жакшы жар марытат,**
Жаман жар карытат ж.б.

Мындай кошмо сүйлөм түзүлүшүндө жана ыр формасында уюшулган макалдардын дагы бир тобун мисалга тартууга болот. Анткени ыр түзүлүшүндө колдонулган макалдар кыргыз эл макалдарынын мүнөздүү көрүнүштөрүнөн болуп саналат. Ал эми бул келтирилген макалдар – антонимдер аркылуу уюшулгандары. 1-жана 7-макал өңчөй карама-каршы маанидеги сөздөрдөн турат, бир дагы башка сөз катышкан жок: **жакшы болуу жаман болуу, аста-аста бир паста; кеп тыңшаган сөз укпаган, чечен болот бечел болот.** Көрүнүп тургандай, калган макалдарда да антонимдер сандык көрсөткүчтөрү боюнча жогору турат.

Тыбыш – сөздүн жасалышындагы негизги тилдик каражат, ал сөздүн курулушунда гана эмес, сөздүн маанисин айырмалоодо да негизги кызматты аткарат. Ошондуктан кыргыз тилиндеги тыбыштардын бардыгы фонема болуп саналат. Белгиленип жүргөндөй, тыбыштар өз алдынча белгилүү бир маанини туюндуруу мүмкүнчүлүгүнө ээ боло албайт, стилистикалык да өзгөчөлүктү да белгилей албайт. Мындай болгон соң, фонетикалык-стилистикалык каражаттар макалдагы мазмунга кандай кошумча маанилерди киргизет? Макалдардагы антонимдердин семантикалык стилистикасын аныктоодо фонетикалык каражаттар өбөлгө түзө алабы деген суроолор туулбай койбойт. Кыргыз тили илиминдеги стилистика маселесинин адиси, кыргыз тилинин стилистикасына зор салым киргизген Т.Аширбаев фонетикалык стилистика-нын изилдөө объектиси катары көркөм чыгарма, сценалык кеп, сүйлөгөндөгү жана ырдагандагы тыбыштардын айтылуу өзгөчөлүгү тандалып алынат [1:9] - деп, фонетикалык-стилистикалык каражаттардын көркөм кептеги функциясын атай келип: «Кыргыз тилинин фонетикалык стилистикасы-нын мүмкүнчүлүктөрүнө салыштырган-да, сан жана сапат жагынан өнүкпөгөндүгү менен өзгөчөлөнүп турат. Бул – бардык адабий тилдерге мүнөздүү көрүнүш. Ошондуктан тилдин функционалдык аспектинде фоностилистиканын стилистикалык мүмкүнчүлүктөрү көркөм жана сүйлөшүү

стилдеринде гана өнүккөндүгүн баса белгилейбиз. Ал эми кыргыз адабий тилинин калган стилдеринде фоно-стилистиканын каражаттары стихиялуу түрдө гана жолугушу мүмкүн» [1.10] – деп, көркөм стилдеги фонетикалык-стилистикалык каражаттардын мүмкүн-чүлүктөрүнө басым жасайт.

Макалдар да, шексиз түрдө, көркөм кептин алкагына кирет. Ал фонетикалык-стилистикалык аспектиде иликтөөнүн объектиси боло алат. Тыбыштар коммуникативдик тилдик бирдик катары стилистикалык боектуулукту жаратат. Белгилүү бир максатты, ойду жүзөгө ашырууда тыбыштардын да ролу зор. Арийне, бул учурда тыбыштар өз алдынча жеке колдонулбастыгы өзүнөн-өзү түшүнүктүү. Ошондуктан «...тыбыштар өз алдынча эмес, лексикалык-стилистикалык парадигманын базасында гана маанисин ача алат» [2.21]. Макалдардагы фонетикалык-стилистикалык каражаттар макалдын макалдык табиятын шарттоодо чоң үлүшкө ээ. Ошондуктан алар макалдын мазмунунун туюндурулушуна, кыска кептик уюшулушуна, көркөм-поэтикалык түзүлүшүнө негизделип териштирилет. Макалдардын угумдуулугу, таасирдүүлүгү анын фонетикалык каражаттарынын колдонулуш өзгөчөлүктөрүнө да тикелей тиешеси бар. Макалдардын мүнөздүү өзгөчөлүктөрүнүн бири – андагы туюндурулуп жаткан ойду таасын, экспрессивдүү берүү үчүн көбүнчө каршылаш маанидеги сөздөрдүн колдонулушу. Ал антоним сөздөр аркылуу ишке ашырылат. Антонимдердин макал тутумундагы уюштурулушу, албетте, фонетикалык-стилистикалык каражаттарга да көз каранды болуп саналат. Мындай фонетикалык-стилистикалык каражаттарга аллитерация, ассонанс, анафора, ыргак (ритм), уйкаштык (рифма), тыбыштардын жыштыгы жана башка фонетикалык кубулуштары кирет. Көркөм стилдин белгилерин жаратуучу аталган каражаттардын макалдарда жыш учурашын айрым окумуштуулар да байкоого алышкан: «Макалдарда рифма, ритмден башка ички уйкаштык күчтүү өнүккөн» [3:38]. «Көркөм стилдин белгилерин жаратуучу фонетика-стилистикалык каражаттар макалылакаптарда, дарамалык, прозалык көркөм жана поэтикалык чыгармаларда кеңири колдонулуп, негизинен, дабыш кооздугун жаратат» [1:30]. «Ички аллитерация кыргыз макалылакаптарында көп пайдаланылат» [1:34]. «Макалдардагы сөздөрдүн айрымдары бири-бирине карата тыбыштык жактан үндөштүктө айтылат да, кайсы бир даражада синтаксистик ыргакты жаратат. ...ошону менен катар келтирилген макалдардагы сөздөрдүн бир кылка ичке, бир кылка жоон үндүүлөр менен коштолуп туруусу ыргакты жаратуудагы колдонулган кошумча каражаттар болуп саналат» [4:59].

Кыргыз эл макалдарынын спецификалык өзгөчөлүгүндө фонети-калык-стилистикалык каражаттардын зарылдык катары пайдаланылышын колдо турган факты-материалдар ырастап турат. Макалдардагы тилдик бирдиктер, кубулуштар ар кыл келип, синтаксистик катыштары, семантикасы боюнча өзгөчөлүктөрү бар, ушуга байланыштуу алардагы фонетикалык-стилистикалык каражаттарды илимий териштирүүгө алуу ошол тексттердин семантика-стилистикалык табиятын аныктоодо өз көмөгүн бермекчи. Биздин изилдөөбүздүн максаты макалдардагы антонимдердин семантикалык стилистикасына багытталгандыктан, башка тилдик кубулуштардын семантикалык стилистикасын сыпаттоону кошо камтыбайт, иликтөөнүн шартына, ыкмасына, ылайык, тек гана алар менен байланышта каралат.

Макал мазмуну жаман менен жакшыны тең катар коюп, салыштырып, ылгап, аны мисалдатып, жакшы жакка үндөп, идеалдуу ойду жаратып, туура максаттарга багыт алдырат [4:20]. Албетте, жакшы менен жаманды салыштыруу кыргыз эл макалдарынын бардыгына тиешелүү деп түшүнүүгө болбойт. Ошондой болсо да, көпчүлүк макалдарда коомдук турмуштагы, жаратылыш-табияттагы карама-каршы көрүнүштөр, нерселер, кыймылдар, кубулуштар, оош-кыйыштар ж.б. бири-бирине тең катар коюлуп салыштырылат. Мындай шартта антонимдердин колдонулушу–турулуу иш. Ошондуктан антонимдер макалдарда өтө кеңири кездешет:

1. **Жакшыны жетим** дебе,
жаманды өзүм дебе.
2. **Досуң миң** болсо да аз,
Душманың бирөө болсо да көп.
3. **Душманыңды** мактаган **досуңдан** сактан.
4. **Байдын** карманары **малы**,
кедейдин карманары **жаны**.
5. **Ак** ийилет, **кара** сынат.

**6. Байдын ниети - кара, колу - ак,
кедейдин колу - кара, ниети - ак.**

Кызыгы, чү дегенде эле, келтирилген алты макалдын төртөөсүндө бир жуптук антонимдер эмес, бир канча жуптук антонимдердин катышып турушу баамга учурайт. Чындыгында, иликтөөдө байкагандай, антонимдер катышкан дээрлик көпчүлүк макалдарда жуптук бир канчалаган антонимдер учурайт. Келтирилген макалдардын мисалында алардын сандык көрсөткүчтөрүнө көңүл буралы. 1-макалда алты сөз катышса, анын төртөө өз ара антонимдик катышта, 2-макалдын он сөзүнүн алтысы, 4-макалдын алты сөзүнүн төртөөсү, 6-макалдын он сөзүнүн алтысы бири-бирине антонимдик жуптукта колдонулду. 3 - жана 5-макалдарда антонимдер менен башка сөздөрдүн саны бирдей болду. Ушундан улам, антонимдер катышкан макалдардын уюшулушунда, макалдык ойдун туюндурулуш ыкмасында каршылаш маанилер стилдик кызматта талап, зарылдык катары пайдаланылары ачык байкалат.

Макалдардагы антонимдердин семантика-стилистикалык табиятын аныктоонун бир фактору катары фонетикалык-стилистикалык каражаттар эсептелинет (эскерте кетүүчү нерсе, фонетикалык-стилистикалык каражаттар катары жогоруда белгиленген аллитерация, ассонанс, анафора, тыбыштардын жыштыгы, ыргак жана башка түшүнүктөрдү макалдардагы антонимдердин мисалында өз-өзүнчө бөлүп көрсөтүү анча ынандуулукту жарата бербестигин, тактап айтканда, «антонимдердеги аллитерация», «антонимдердеги ассонанс» деп далилдөө алгылыксыз болорун изилдөөнүн жүрүшү көрсөттү). Анткени ал фонетикалык-стилистикалык каражаттардын табияты качан гана макалдардагы антонимдер менен бирге башка тилдик кубулуштарды кошо сыпаттоодо гана толук ачылары анык. Бирок аталган фонетикалык-стилистикалык каражаттардын макалдардагы антонимдерге тиешеси жок деп кескин жыйынтык чыгарууга да болбойт. Мисалдар көркөм стилде уюшулгандыктан, ал каражаттардын сөзсүз түрдө катышы болот. Изилдөөбүздүн ынандуу болушуна ылайыктап, ал фонетикалык-стилистикалык каражаттарды өз-өзүнчө бөлүп-бөлүп көрсөтпөстөн, антонимдердин **тыбыштык окшоштуктагы формалары** деп атап кароону эп көрдүк. Тактап коюуга туура келет, эң башкысы **макалдардагы антонимдердин семантика-стилистикалык табиятын аныктоочу факторлордун бири болгон фонетикалык-стилистикалык каражаттарды тыбыштык окшоштуктагы формалар** деп атоого негиз болгон себептер кайсылар?

Биринчиден, макалдарда бир эле антоним сөз болбойт, башкача айтканда, антоним жеке, жалгыз колдонулбайт (каршы мааниси катышпаган сөз антоним боло албайт), анын экинчи каршылаш мааниси кошо катышып, антонимдик катышты түзгөндүктөн, ошол жуптуктагы эки сөздүн тыбыштык окшоштуктагы формалары негиз болот. Ал тыбыштык окшош формадагы антонимдер стилистикалык өзгөчөлүк катары саналат.

Экинчиден, антонимдердин тыбыш-тык окшош формалары жайдак жерден эле пайда болбойт, бул үндүүлөрдүн өз ара жана үнсүздөрдүн өз ара үндөштүгүнөн, кайра-кайра кайталанышынан келип чыгат. Булар илимде **ассонанс** жана **аллитерация** деп аталып жүрөт. Ассонанс «уйкаштыкка же улам кийинки сөздөрдө үндүү тыбыштардын кайра-кайра кайталанышына негизделген стилистикалык ыкма» [5:19]. «Рифмадагы үндүү тыбыштардын үндөштүгү же стилистикалык ык катары бирдей үндүү тыбыштыны кайталанышы – ассонанс» [6:32]. «Аллитерация кең маанисинде жакын жайгашкан басымдуу муундардын башындагы үнсүз жана үндүү тыбыштардын кайталанып келиши» [Арнольд, 1981:213.]. Кыргыз ырларынын түзүлүшүн изилдеген профессор К.Рысалиев аллитерация деп сап ичиндеги окшош үндүү жана үнсүз тыбыштардын өз ара үндөшүп келишин эсептейт [1965, 122-153]. «Ассонанс үндүү тыбыш менен байланышкан көрүнүш жана ал ыр саптарынын, прозалык чыгармаларда сүйлөмдүн башына келип, ырга, же текстке өзгөчө музыкалуулук берет» (Аширбаев К. 2000, 31-32). Окумуштуулардын көз караштарында ассонанс менен аллитерацияга карата бүтүм чыгарылган бирдей пикирлер жок (биз аларды териштирүүгө албайбыз). Ошондой болсо да, ассонанс менен аллитерациянын түпкүлүгү үндөштүккө, кайта-лануучулукка негизделгендигин туура белгилешет. Биздин иликтөөбүздүн багыты антонимдик катыштагы сөздөрдүн стилистикасы болгондуктан, алардын макал тутумундагы стилистикасын аныктоо болуп саналат. Анын башаты антонимдердин тыбыштык окшош формаларына барып такалат жана ал семантикалык-стилистикалык өзгөчө-лүктөрдүн бири катары каралууга тийиш.

Үчүнчүдөн, антонимдик катыштагы сөздөрдүн бири-бирине карата тыбыштык үндөшүүлөрү жана кайта-ланып колдонулушу ыргакты жана уйкаштыкты жаратат. Макал өзү поэтикалык

көркөм текстке мүнөздүү өзгөчөлүктөргө ээ болгондуктан, шексиз түрдө ыргактын жана уйкаштыктын жаралышы мыйзам ченемдүү көрүнүш. Демек, макалдардагы антонимдик катыштагы сөздөрдүн тыбыштык окшоштуктагы формалары ыргак менен уйкаштыкка да негизделген.

Төртүнчүдөн, эгерде антонимдик катышта турган ар башка уңгудагы сөздөргө бир эле мүчө уланса, ал, сөзсүз түрдө, окшоштукту пайда кылат. Мисалы: **байга-кедейге, жакшынын-жамандын, пилге-чычканга, тоодой-томуктай** ж.б. Биз шарттуу түрдө тыбыштык окшош формадагы антонимдер деп атаган мындай антонимдер ошол эле макал тутумуна экинчи бир тыбыштык окшоштуктагы антонимдерди жаратарын байкоого алдык. Ошондуктан муну өзүнчө стилистикалык өзгөчөлүк катары кароого туура келет.

Адабияттар:

1. Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы. 2-китеп. – Бишкек, 2000.
2. Барлас Л.Г. Русский язык. Стилистика. – М.: Просвещение, 1978.
3. Закиров Кыргыз эл макал-ылакаптары. – Ф., 1962.
4. Дунканаев А.Т. Кыргыз макалдарынын тексттик-коммуникативдик өзгөчөлүктөрү. -Каракол, 2010.
5. Шериев Ж., Муратов А. Адабият: Терминдердин түшүндүрмө сөздүгү. – Бишкек, 1994.
6. Розенталь Д. Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. – М.: Просвещение, 1976.